

Grzegorz Majkowski

Między amboną a wiernymi : o roli paralelizmu składniowego w kazaniach epoki oświecenia

Język - Szkoła - Religia 7/2, 70-76

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MIĘDZY AMBONĄ A WIERNYMI. O ROLI PARALELIZMU SKŁADNIOWEGO W KAZANIACH EPOKI OŚWIECENIA

1. Wprowadzenie

Celem artykułu jest scharakteryzowanie paralelnych schematów składniowych obecnych w oświeceniowych kazaniach, określenie ich funkcji komunikacyjnych i na tym przykładzie zaakcentowanie znaczenia formy językowej w komunikacji. Od drugiej poł. XX w. obserwujemy „deprecjację formy”¹. Dominuje językoznawstwo ekologiczne, które znaczącą rolę w komunikacji językowej przyznało czynnikom kontekstowym. Formę językową uznano za element wspomagający w komunikacji (w związku z jej synergicznym charakterem), a nie podstawowy i obligatoryjny.

Kazania oświeceniowe, szczególnie teksty o wymowie patriotycznej i społecznej są dobrym przykładem wykorzystania przez nadawcę konkretnych zabiegów formalnych w celu podtrzymania, modyfikacji lub zmiany poglądów i zachowań wiernych. Jedno z takich działań w wymiarze językowym polega na użyciu symetrii składniowych. Należy dodać, że analogiami formalnymi były silnie nasycone w XVIII w. nie tylko kazania, ale w ogóle teksty, w których nadawca wyrażał swoje poglądy i przekonywał do nich².

Materiał przykładowy wykorzystany w tej pracy pochodzi z kazań z lat 1744-1796. Kazania te przetrwały do naszych czasów w postaci drukowanej. Znajdują się obecnie w zbiorach Biblioteki Naukowej Księży Jezuitów w Krakowie (patrz: *Wykaz źródeł*).

¹ A. Kiklewicz, *Forma*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 2006, z. LXII., s. 129.

² G. Majkowski, *Kohezja w publicystyce okresu oświecenia*, Łódź 2007.

Poddane analizie kazania powstały w okresie gorących sporów o przyszłość Rzeczypospolitej. Wprowadzona na ambonę tematyka patriotyczno-społeczna oddająca ducha racjonalistycznego w polskim oświeceniu katolickim³ wymagała skutecznych, a tym samym transparentnych przekazów do wiernych. Kaznodzieje starali się przeciwstawiać interpunkcji intonacyjnej i tworom międzykropkowym, w których trudno było odgraniczyć poszczególne zdania pojedyncze i złożone⁴. Na skuteczność wyводу wpływało też w znaczący sposób powtarzanie tych samych schematów składniowych w jednym tekście, a więc użycie paraleli formalnych.

Omówienie analogii składniowych obecnych w oświeceniowych kazaniach i ich funkcji wymaga wyjaśnienia pojęcia „paralelizm składniowy”. Otóż, jak podaje *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, paralelizm składniowy to zjawisko, które polega na „powtarzaniu struktury poprzedniego zdania lub członu syntaktycznego, często połączone z powtórzeniem części jednostek leksykalnych”⁵. Jest on odmianą paralelizmu w ogóle, czyli „rodzaju powtórzenia: wystąpienia w wypowiedzi elementów analogicznych formalnie lub treściowo”⁶. Jerzy Bartmiński zalicza paralelizm obok powtórzenia i symbolu do najważniejszych ludowych środków poetyckich. Definiuje to zjawisko jako „semantyczną odmianę powtórzenia, przekazującą istnienie podobieństwa (w pierwotnej postaci może nawet identyczności) przy pozorach inności”⁷. Paralelizm występuje na różnych poziomach tekstu. Nie tylko na poziomie syntaktycznym, ale też w warstwie intonacyjnej, tematycznej, kompozycyjnej. Jednostki zdaniowe o silniej lub słabiej sygnalizowanych analogiach charakteryzują się określonymi wartościami stylistycznymi. Uwyppuklają elementy treści, jednocześnie wpływają na harmonię tekstu.

³ Na temat polskiego kaznodziejstwa epoki Oświecenia szerzej piszę w artykule G. Majkowski, *Paralelizm składniowy jako wskaźnik perswazji w prozie kaznodziejskiej (na materiale kazań okresu Oświecenia)*, „Poradnik Językowy” 2002, z. 9, s. 40-41. Zob także ks. W. Pazera, *Polskie kaznodziejstwo epoki Oświecenia*, Częstochowa 2000.

⁴ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław 2011, s. 125-127.

⁵ *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 2003, s.v. *paralelizm*. Zob. także M.R. Mayenowa, *Paralelizm formalny*, [w:] *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, wyd. III. popr. i uzup., Wrocław 2000, s. 189-195.

⁶ *Encyklopedia językoznawstwa...*

⁷ J. Bartmiński, *Powtórzenie, paralelizm, symbol*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. II, red. tenże, *Współczesny język polski*, Wrocław 1993, s. 220.

2. Paralele składniowe w kazaniach oświeceniowych

Zabieg eksponowania treści za pomocą schematu składniowego powtórnego raz lub kilka razy w jednym tekście polega w kaznodziejstwie oświeceniowym przede wszystkim na użyciu form imperatywnych w pozycji inicjalnej kolejnych jednostek zdaniowych ciągu wyliczeniowego. Paralele z imperatywem są najczęściej rozszerzone następującymi po nich silniejszymi bądź słabszymi analogiami składniowymi z dopełnieniem w dopełniaczu lub bierniku z obliwatorijnymi przydawkami lub bez określeń. Symetrie składniowe dotyczą zarówno zdań stycznych, jak i dystansyjnych. Oto przykłady:

„**Obróć** iefzcze **Oczy Twoie**, [...] **Użyj** ku temu ważnemu celowi, **wrodzonego Ci Daru przenikającej wymowy**; [...] **przemów z tronu do Narodu** [...]” WitŚrod 1791, s. 26-27.

„**Udziel nam** Boże **błogoławieństwa ludu**, [...] [...], **dayże nam wefele ferca**, i **ſpraw pokoy za dni nałzych** na wieczne czały. **ſpraw pokoy za dni nałzych**; [...]” KosJed 1792, s. 193.

Częste są również paralele z inicjalnym orzeczeniem czasownikowym w trybie oznajmującym w 3. os. lp. lub lm. czasu teraźniejszego. Tego typu konstrukcje są również uwypuklone powtórzeniem użytych po nich pozycji składniowych. Na przykład potrójna paralela z inicjalnym orzeczeniem wyrażonym czasownikiem w 3. os. lp. czasu teraźniejszego i dopełnieniem w bierniku lm. jest wzmocniona zdaniem podrzędnym uzasadniającym z powtórzonym spójnikiem *aby*, orzeczeniem w 3. os. lp. czasu przyszłego i dopełnieniem w bierniku lm. z przydawkami:

„**Podbija** Ona Narody: **aby ie ufzczęśliwiała**. **Pomnaża miliony** poddanych swoich: **aby w holdzie otrzymała miliony serc**, [...] **Rozfzerza granice** Carłtwa swojego: **aby dary swoje i dobrodzieyftwa na Pokolenia ludzkie hoyniey i obfzerniey wylewała!**” WitKaz 1796, s. 13.

Symetrie składniowe dotyczą także zdań z alternatywą:

„**Ożywia, albo umarza**. **Błogoławi, albo odrzuca**. **Zachowuie, albo zatraca**.” WitStan, 1790, s. 12.

W oświeceniowych kazaniach powtórzeniu ulegają często konstrukcje o charakterze definicyjnym:

„**Słabość: ieft to zbytnie ulegająca spokoyność ducha**, [...] [...]. **Obluda znowu, ieft to zmyślona przyjemność obyczaiów**, [...]” WitKaz, 1796, s. 24.

Powtórzenia dotyczą też konstrukcji opartych na przeciwstawieniu:

„Oni uznawali [Boga] pełnego potencji, maieftatu, y chwały. Dyzmas pełnego ubóftwa flabości y wzgardy.” ZabTryb 1754, s. 39.

Przeciwstawienie może być podkreślone nie tylko zasobem słownym symetrii, ale też inicjalnie położonymi wyrazami *jeden, drugi = inny*:

„[Prawidła] Jedne naturalne y poſpolite wſzytkim ludziom na Dufzy z trzech potencji złożoney. Drugie polityczne y fzczeólne.” ZabTryb 1754, s. 241.

Oświeceniowym kazaniom nie są obce też powtórzenia pozycji składniowych wypełnionych przynajmniej w części tym samym zasobem słownym:

„One ci będą pokarmem nayzdrowfzym [...]; one ci będą w ſmutku naywiękfzą pociechą, [...].” WichNauk 1792, s. 23.

3. Funkcje paraleli składniowych

Należy jeszcze przyjrzeć się, jakie funkcje pełnią analogie składniowe. Jak pokazuje materiał egzemplifikacyjny, symetrie składniowe, które nasycają kaznodziejski tekst oświeceniowy, pełnią przede wszystkim funkcję kohezyjną. Są formalnym wykładnikiem więzi międzyzdaniowej, obok innych spajaczy: zaimków anaforycznych, nominalizacji, hiponimów, kohiponimów, spójników międzyzdaniowych, które są charakterystyczne dla oświeceniowej publicystyki w ogóle⁸. Obecność analogii składniowych w części argumentacyjnej kazania sprawia, że pełnią one jednocześnie funkcję perswazyjną. Analogie (na poziomie składniowym i leksykalnym) silnie oddziałują na uczucia i wolę odbiorców. Za ich pomocą nadawca stara się pozyskać zaufanie odbiorców oraz wywołać w nich napięcie uczuciowe. Uwydatnione w tekście argumenty zostają wsparte przez dwa rodzaje afektów, czyli uczuć perswazyjnych: przez *etos* (uczucia moralne lub etyczne) i *potos* (afekty namiętne)⁹. Wyrażone analogiami afekty realizują fundamentalne prawo retoryczne *ne decrescat oratio* ‘aby wypowiedź nie straciła na sile’. Są przykładem tzw. perswazji emocjonalnej.

⁸ G. Majkowski, *Kohezja w publicystyce...*, dz. cyt.

⁹ M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1998, s. 72-78; Lausberg H., *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, przeł., oprac. i wstęp A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2002.

Symetrie składniowe są jednocześnie środkiem emocjonalnego oddziaływania i wykładnikiem spójności międzyzdaniowej. Pełnią tym samym funkcję kohezyjno-perswazyjną, a dokładniej kohezyjno-afektywną. Są wykładnikiem układu kohezyjno-emocjonalnego (afektywnego)¹⁰, który organizuje tekst kazania, i tym samym językową realizacją *movere*, czyli emocjonalno-woluntatywnej formy oddziaływania w tekście. Organizują przestrzeń perswazyjną tekstu kazania także na poziomie informatywno-kształcącym, czyli *docere*, i estetycznym, czyli *delectare*.

4. Zakończenie

Analogie składniowe użyte w osiemnastowiecznych kazaniach odgrywają istotną rolę pragmatyczną - minimalizują dystans między amboną a wiernymi. Wpływają na przejrzystość i prostotę kazań zgodnie z zaleceniami oświeceniowej homiletyki. Z drugiej strony sprzyjają petryfikacji tekstu.

Użycie symetrii składniowych należy uznać za działanie uniwersalne. Paralele formalne występują także w świeckiej publicystyce oświeceniowej. Spotykamy je na przykład w wolancie z ostatnich lat XVIII w.:

„**Nie myślę ia wyszczególniać i wytykać tych klas**, które w tak niebezpieczny wprzęgaia się związek. **Nie chcę** ieszcze **potępiać i hańbić wielu może niewinnie**, [...]” OdezUprzedz 1794, s. 3.

Wartość kohezyjno-perswazyjna (afektywna) paraleli składniowych sprawia, że były one chętnie wykorzystywane przez księży również w następnych stuleciach, na przykład w XX w.:

„**Jedni nie otrzymali tego daru** lub tłumia w sobie dążenia do tego, co absolutne (**ateizm**). **Inni gubią się w absolutie (panteizm)**. Jeszcze **inni stawiają człowieka** lub rzeczy w miejsce absolutu (**bałwochwalstwo**).” GądAmb 1997, s. 27.

Na zakończenie należy jeszcze raz podkreślić, że paralelne schematy składniowe są jednym z wykładników językowych, który decyduje o sile perswazyjnej oświeceniowego kazania, a przez tę funkcję wiąże ambonę z wiernymi.

¹⁰ Szerzej na temat układu kohezyjno-emocjonalnego piszę w pracy *Kohezja w publicystyce...*, dz. cyt.

WYKAZ ŹRÓDEŁ W UKŁADZIE ALFABETYCZNYM ICH SKRÓTÓW

- GądAmb – bp Stanisław Gądecki, *Święty Wojciech – wczoraj i dziś*, „Współczesna Ambona. Kwartalnik Homiletyczny”, t. XXV, nr 2, 1997, s. 23-31.
- KosJed – *Kazanie o jedności, zgodzie i pokoju w dzień przeniesionej Stanisława S. Uroczystości Jmienia Nayaśniejszego Pana i Pierwszy Obchodu Ustawy Rządowej Rocznicy przez X. Jana Nepomucena Kossakowskiego Prałata Katedry i administratora Dyecezyi Wileń: Roku 1792. miane w Wilnie.*
- OdezUprzedz – *Odezwa Braterska do Obywatela Uprzedzonego przeciw Powstaniu Narodowemu*, 1794.
- WichNauk – *Nauki dla młodzi Jako mają urządzić swe życie z któregooby Bogu chwala, Ojczyźnie pomoc, rodzicom pociecha a i wieczne wyniknęło zbawienie, złożone i do druku podane przez X. Michała Ignacego Wicherta, Kanonika pułtuskiego części II. W Łowiczu 1792.*
- WitKaz – *Kazanie Przy Uroczystym Obchodzie imienin Nayaśniejszey Monarchyni Katarzyny Wtorey Imperatorowy Caley Rolfyi. Przez I. X. Ignacego Witożyńskiego, Kaznodzieję Nayaśniejszego Króla IMCI Poljkiego Stanisław Augusta. Kanonika Katedralnego Kamienieckiego w Kamieńcu Podolskim w Kościele Katedralnym Obrządku Łacińskiego Dnia 5. Grudnia Nowego Kalendarza Roku Pańskiego 1795 mowione. Wydrukwane w Pozcaiowie. Roku 1796.*
- WitStan – *Kazanie na Uroczystość S. Stanisława Biskupa Krakowskiego i Męczennika W czasie ciągu Obrad Seymowych, pod Związkiem Konfederacyi Rozpoczętych, i Rok już drugi agituiących się do Nayaśniejszych Rzpłtey Stanow Przez Ignacego Witożyńskiego, Kaznodzieję J. K. Mci, Kanonika Kathedralnego Kamienieckiego, i Koadiutora Warszawskiego w Kościele Parafialnym Warszawskim S. Krzyża . Dnia 8. Maia R.P. 1790. Mowione. Za Dozwoleniem Zwierzchności.*
- WitŚrod – *Kazanie o środkach, i sposobach, zachęcających do Cnoty i zrażających występki w celu i widokach Duchownych razem i Politycznych uważanych. W Dzień Uroczystości S. Stanisława B.K.M. Korony Polskiej i Najjaśniejszego Stanisława Augusta Króla Polskiego i Wielkiego Xięcia Litewskiego Patrona do Najjaśniejszych Rzeczypospolitej Stanów w Podwojonym JWW Posłów składzie, na Sejm Ordynaryjny Warszawski pod Związkiem Konfederacyi Zgromadzonych w Kościele Parafialnym S. Krzyża Warszawskim przez Ignacego Witoszyńskiego Kaznodzieję Krolewskiego Kanonika Katedralnego Kamienieckiego i Koadutora Warszawskiego, Dnia 8 maja 1791. mówione.*

ZabTryb – *Na zaczęciu Trybunałów Koronnych Kazania od r. 1743 do r. 1754 Którym Przydane Kazania na Zaczęciu Ziemstwa Lubelskiego w r. 1744 i na S. Rozalię miane przez X. Wojciecha Alojzego Zabielskiego Societatis Jesu Kaznodzieję Orydynariusza teraz za pozwoleniem Starszych do druku podane roku 1754 w Lublinie, w drukarni Collegium S.J.*

Between the pulpit and the faithful.

The role of syntactic parallelism in the preaching of the Enlightenment

Feature of the Polish sermons of the eighteenth century was the presence in them of syntactic parallels. In sermons from the years 1744-1796 held in the Library Sciencein Krakow Jesuit encounter among other forms of repetition in the position of mandatory consecutive sentences initialised, e.g. *Obróć Oczy Twoje... . Użyj wrodzonego Ci Daru...*, parallel with the verbal predicate inicjalnym indicative mode in the 3rd os. lp. or lm. present tense, e.g. *Podbija Narody... . Pomnaża miliony... . Rozszerza granice...*, symmetries syntax in sentences with the alternative, e.g. *Ożywia, albo umarza. Błogosławi, albo odrzuca. Zachowuje, albo zatracą*. Function as syntactic parallels cohesion-persuasive (cohesion-affective). Affect the transparency of the sermons. They are universal. There are secular journalism such as the Enlightenment, or the sermons of the twentieth century, they play an important role pragmatic - to minimize the distance between the pulpit and the faithful.